Kurt Gärtner: Over de Nederlandse historische woordenboeken op internet vanuit germanistisch standpunt, in: Nederlandse Taalkunde 16 (2011), S. 232-241.

Over de Nederlandse historische woordenboeken op internet vanuit germanistisch standpunt

KURT GÄRTNER*

1 Perspectieven van digitale woordenboekclusters van de Germaanse talen

De vier historische woordenboeken van het Nederlands, het *Oudnederlands Woordenboek* (ONW), het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW), het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) zijn op internet gepubliceerd als *Geïntegreerde Taaldatabank* (GTB).[1] Deze vrij toegankelijke GTB kan gelden als een nieuwe mijlpaal in de online-lexicografie van de Germaanse talen, nadat voor het Duits door het Trierse *Wörterbuchnetz* (www.woerterbuchnetz.de) in 2002 een soortgelijk project is begonnen, en ondertussen zelfs al tot een deels vergelijkbaar resultaat geleid heeft. Maar terwijl voor het Nederlands nu alle vier de historische woordenboeken in een cluster van meerdere woordenboeken geïntegreerd zijn, ontbreken voor het Duits in het *Wörterbuchnetz* nog twee periodewoordenboeken, het *Althochdeutsche Wörterbuch* (AWB) en het *Frühneuhochdeutsche Wörterbuch* (FWB). In beide gevallen gaat het om woordenboekprojecten waarvan de afronding nog enige tijd in beslag zal nemen. Dat geldt ook voor het nieuwe *Mittelhochdeutsche Wörterbuch* (MWB), waarvan het online aangeboden gedeelte samen met dat van het *Deutsche Rechtswörterbuch* (DRW) echter zeer veel te bieden heeft, want het nieuwe woordenboek wordt niet alleen tweezijdig verbonden met zijn voorgangers in het het *Mittelhochdeutsches Wörterbuchverbund* (MWV), maar ook worden de lemmalijsten, de bronnenlijst (door E. Nellmann 1997), het citatenarchief en de belangrijkste bronteksten toegankelijk gemaakt (vgl. Plate 2009). Ook het inmiddels vrij op internet toegankelijke *Middle English Dictionary* (MED) biedt een woordenboek dat weer gelinkt is aan talrijke andere digitale bronnen.

Boven het niveau van de aan elkaar gelinkte woordenboeken van de nationale talen zou nu ook het verbinden van de digitale woordenboeken op het niveau van de Germaanse talen in ogenschouw genomen moeten worden en juist nu, na voltooiing van het ONW, serieus worden besproken door de filologen die ermee werken. Het ONW biedt de eerste voltooide bouwsteen voor een cluster woordenboeken van de Germaanse woor-

* Universität Trier; gaertnek@staff.uni-marburg.de. Ik wil Marijke Mooijaart danken voor de uitnodiging om deze bijdrage te schrijven en voor haar inlichtingen, evenals Ralf Plate voor het kritisch doornemen van deze bijdrage en zijn talrijke suggesties.

1 Hier komt nog bij het *Woordenboek der Friese taal*, waarop ik echter in het hierna volgende niet verder inga.

denboeken, die het Gotisch, Oudengels, Oudsaksisch, Oudnederlands, Oudhoogduits en Oudnoors omvatten. De reeds voltooide en gedrukte woordenboeken van de andere Germaanse talen kunnen hier na hun retrodigitalisering aan toegevoegd worden, evenals de nog niet voltooide woordenboeken, waartoe behalve het *Dictionary of Old English* ook het AWB behoort. Voor de online-versies van het ONW, VMNW en MNW ligt een linking met het *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* online meer voor de hand, omdat die op korte termijn te realiseren zou zijn, mits natuurlijk de barrières op het vlak van de nationale taal en bezwaren van onderzoekspolitieke aard overwonnen kunnen worden .

Een digitale clustering van de woordenboeken van de Germaanse talen kan bijvoorbeeld overeenkomsten en verschillen in hun ontwikkeling aanschouwelijk maken, of de onderlinge contacten in de loop van de geschiedenis met daarbij de gevallen van ontlening door verwijzingen in de vorm van hyperlinks verduidelijken. Juist voor de oudere taalfasen van de afzonderlijke talen zou dat dan op een brede basis mogelijk zijn. De historisch-vergelijkende taalwetenschap, zoals die in Jacob Grimms *Deutsche* [= Germaanse] *Grammatik* met haar systematische vergelijking van de taalfasen van de oudste Germaanse talen (d.w.z. Gotisch, Oudhoogduits, Oudsaksisch, Oudfries, Oudnederlands en Oudnoors) via de tussenliggende naar de jongste taalfasen gefundeerd wordt, zou zich daardoor een actuelere basis verschaffen.

Bij zo nauw verwante talen als het Nederlands en het Duits is de nu mogelijk geworden verbinding van de digitale historische woordenboeken vooral welkom omdat er gedurende vele eeuwen geen duidelijke taalgrens was, en de vertaling van een middeleeuwse tekst in de volktaal van bijvoorbeeld het Ripuarisch in het Maaslands veel eenvoudiger was dan de vertaling van een Ripuarische tekst in het Alemannisch of het Beiers.

2 De Nederlandse digitale woordenboeken in vergelijking met andere digitale woordenboeken

Na deze blik op de perspectieven die een digitaal woordenboekcluster opent voor het onderzoek naar de Germaanse talen, ga ik in op het cluster van de Nederlandse woordenboeken, en speciaal op die aspecten die ook voor de lexicografie van het Duits van belang zijn. Het Middelnederlands (met inbegrip van het Oud- en Vroegmiddelnederlands) en het Middelhoogduits staan daarbij centraal.

De vier Nederlandse woordenboeken verschillen hierin van elkaar, dat voor het ONW en het VMNW vanaf het begin voor alle fasen van de vervaardiging elektronische dataverwerking toegepast werd, terwijl de twee oudere woordenboeken, die, zij het in verschillende mate, omvangrijker zijn, als boek werden gepubliceerd en achteraf gedigitaliseerd moesten worden.[2] De artikelen in de digitale versies van het MNW en het WNT zijn

2 Over de werkwijze die voor de retrodigitalisering gehanteerd werd, wordt in de informatie over MNW en WNT geen melding gemaakt. Marijke Mooijaart heeft me meegedeeld, dat naast handmatige invoer ook OCR is toegepast; daaruit vallen typische OCR-fouten te verklaren, zoals bijvoorbeeld *-cn* voor *-en* (ca. 20x), *ecn* voor *een*, *dicn* voor *dien*, die niet met behulp van speciale foutdetectieprogramma's zijn gecorrigeerd. Voor een optimale werkwijze bij foutenregistratie vgl. de bijdrage 'Wie das *Deutsche Wörterbuch* in den Computer kam' in het begeleidende boek bij de *Digitale Grimm* (pp. 73-90).

bovendien van nieuwe kopjes voorzien, die het lemma analoog aan het ONW en VMNW in kapitalen vermelden met daaronder de woordsoort samen met de grammaticale gegevens en de moderne lemmavorm. In het betekenisdeel van het artikel worden daarnaast de bronverwijzingen bij de citaten, in gevallen waarin dat mogelijk is, verrijkt met informatie over lokalisering en datering.

In de woordsoortinformatie laten de nieuwe artikelkopjes een actuelere terminologie zien. Zo worden ter aanduiding van de constructies van werkwoorden in plaats van "bedr[ijvend], onz[ijdg], wederk[erend]" de moderne Latijnse termen "trans[itief], intr[ansitief] , refl[exief]" gebruikt. Voor de germanistische gebruiker die op zoek is naar snelle informatie, betekent dat een vereenvoudiging. Toch ontkomt ook hij er niet aan om zich met de Nederlandse benamingen van de woordsoorten en andere grammaticale en lexicale categorieën vertrouwd te maken, waarvoor men terecht kan bij de tabbladen "Help & Info"; pas in het "Info"-gedeelte komt hij in de subparagrafen van de informatiesectie "Over het ONW/VMNW/MNW/WNT" bij de verklaringen van de "Afkortingen" van de afzonderlijke woordenboeken. Het zou dienstig zijn ook voor een ervaren gebruiker, als hij directer bij een geïntegreerde afkortingenlijst zou kunnen komen, zoals bijvoorbeeld bij de OED, waar er al in het beginscherm een duidelijke link "abbreviations used in the OED online" staat. Ook een overzicht van de meest gangbare grammaticale categorieën in het Nederlands, Duits en Engels zou zeker een grote hulp zijn.[3]

Het verband met het eerst in druk verschenen MNW en WNT is vergaand losgelaten. Zo is de alfabetische ingangenstructuur, zoals die in de woordenboeken van het *Wörterbuchnetz*, maar ook in het achteraf gedigitaliseerde *Ordbog over det danske Sprog* en in de OED in de vorm van een doorlopende lemmalijst voorhanden is, nog slechts rudimentair herkenbaar aan het feit, dat in een "apart schermpje" rechts boven in het artikelvenster onder "Koppelingen" het voorafgaande en het volgende lemma worden getoond. Daaronder bevinden zich bovendien nog hyperlinks naar de overeenkomstige lemmata van de GTB en verwijzingen (zonder hyperlinks) naar woordenboeken buiten het cluster, zoals bijvoorbeeld het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands (EWN)*, dat inmiddels vrij toegankelijk is en gelinkt is aan het digitale WNT. In de internetversie van het *Deutsche* [= Westgermaanse] *Rechtswörterbuch* (DRW) wordt op dezelfde wijze naar voorafgaande en volgende trefwoorden verwezen, maar daar worden steeds meerdere trefwoorden opgenomen en daarbij is er ook een meelooplijst van lemma's links naast het artikelvenster. In het DRW wordt ook naar de Nederlandse vorm van het lemma verwezen. Een link van de GTB naar het DRW als externe bron zou, net als een link naar het *Mittelhochdeutsche Wörterbuch* online, vermoedelijk zonder problemen tot stand gebracht kunnen worden. Naar het DRW wordt, voorzover ik kan opmaken uit de bronvermeldingen van de GTB, niet verwezen.

Een andere duidelijke vervanging voor een meelopende lemmalijst biedt het zoekscherm onder "Basiszoeken" in de velden voor de zoektermen "Mod. Ned. trefwoord" en "Origineel trefwoord". Tijdens het invoeren in het invoerveld reageert een meelopende lijst meteen op de ingevoerde tekenreeks en geeft steeds de lemma's weer die met de ingevoerde letters beginnen. Het moderne lemma dat in het veld "Mod. Ned. trefwoord" verschijnt, is gelinkt aan de specifieke lemma's van de afzonderlijke (periode-)woordenboe-

3 Vgl. de tweetalige online-woordenboeken, die meteen op hun beginscherm een link naar hun tweetalige lijst van afkortingen plaatsen; zie bijvoorbeeld http://dict.tu-chemnitz.de/de-en/abb.de.html

ken en fungeert als hyperlemma, dat in een oogopslag laat zien in welk woordenboek zich een overeenkomstig artikel bevindt. Bladeren (browsing), zoals in een boek, is dus niet mogelijk, en ook een handig overzicht van bijvoorbeeld reeksen samenstellingen, zoals een lemmalijst die biedt, is uitgesloten. In vergelijking met de helaas niet meer leverbare *Cd-rom Middelnederlands* komt me dat voor als een achteruitgang. Ook in de bronnenlijsten kan men niet bladeren, maar alleen zoeken. Wordt dan in het zoekresultaat bijvoorbeeld naar een nummer in de Bouwstoffen van het MNW verwezen, dan moet men dat nummer in de sectie "Zoeken in bronnenlijst" in het veld "Woord in bronartikel" invoeren, en dan bevindt zich bij meerdere treffers ook het gezochte nummer van de *Bouwstoffen*. Misschien is er een betere zoekmogelijkheid, maar ik heb er geen gevonden, en daarom de cd-rom gebruikt.

Het loslaten van de boekversie is vooral duidelijk doordat er geen referenties naar de gedrukte versie in staan, dus naar band, kolom en deel van het MNW en WNT. De Nederlandse online-woordenboeken kan men daarom ook niet meer naar de boekversie citeren. De artikelen zijn niet alleen vergaand losgeraakt uit de samenhang van de alfabetische toegangsstructuur, maar zijn ook zelfstandige entiteiten die natuurlijk complexe zoekmogelijkheden openen die ver reiken boven hetgeen het boek biedt. Het vasthouden aan de band met de boekuitgave zoals in het *Mittelhochdeutsches Wörterbuch, Mittelhochdeutscher Wörterbuchverbund, Deutsches Wörterbuch* en *Ordbog over det danske sprog*, evenals in het *Deutsche Rechtswörterbuch*, dat zelfs nog een blik op de gedrukte bladzijde als digitale afbeelding biedt, vergemakkelijkt het snel nagaan van verwijzingen naar het gebruikte woordenboek, vooral bij zeer lange artikelen. Wil men bijvoorbeeld naar de gedrukte versie van het MNW verwijzen of een verwijzing naar de boekversie identificeren, dan is de gang naar de bibliotheek onvermijdelijk.

Ook al zou men daarnaast nog meer missen vergeleken met de online woordenboeken van het Duits, en al zou men een paar obstakels moet overwinnen om op de goede plaats te komen, dan nog zijn de afzonderlijke woordenboeken van de GTB speciaal voor de Oudgermanistische gebruiker een onuitputtelijke bron. Wie zich met de middeleeuwse literatuur uit het Noord-Westelijk deel van het Germaanse taalgebied bezig houdt, vindt voor vele vragen over de taal en vooral over de woordenschat uitputtende informatie. De aantallen verwijzingen van bijvoorbeeld het MNW naar het Oudhoogduits (ongeveer 3400), het Middelhoogduits (ruim 17000) en het Middelnederduits (ongeveer 15600) spreken voor zichzelf en zouden voor lexicografen van het Oudhoogduits en Middelhoogduits alsook van het Middelnederduits een aansporing moeten zijn de GTB zo vaak mogelijk bij hun werk te raadplegen.

Het ONW heeft vooral met het AWB een meervoudige relatie. Het ONW beschrijft de periode van 500-1200, het AWB de periode tot 1100, maar anders dan in het ONW en VMNW zijn in het AWB geen antroponiemen en toponiemen opgenomen. Bij de glossen en literaire teksten zijn er veel overlappingen, zowel met het AWB als met de woordenboeken van het Middelhoogduits, van welke taalfase in de oude woordenboeken (*Mittelhochdeutsches Wörterbuch 1854-1866*, Lexer) het gedeelte van 1100 tot 1500 beschreven wordt, en in het nieuwe *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* (MWB) daarentegen het gedeelte van 1050 tot ca. 1350. De *Wachtendonckse Psalmen en Glossen* en de *Leidse Willeram* worden zowel in het ONW als ook in het AWB als bron gebruikt, de *Mittelfränkische Reimbibel* behoort ook tot de bronnen van het nieuwe MWB, evenals Willirams *Hoheliedkommentar*. Dit betreft nog maar één

belangrijk bijkomend aspect, namelijk de bijzondere verwantschap van het Oudnederlands aan het Oud- en Middelhoogduits wat betreft bepaalde bronnen. Daartoe horen ook nog de *Trierer Floyris* (*Floyris ende Blantseflur*) en Veldekes *Servatius* (*Sinte Servas/Sinte Servatius*).

Het VMNW is in feite een woordenboek bij het *Corpus Gysseling* (CG), dat in de eerste reeks (CG1) de oorkonden en andere juridische teksten *(Ambtelijke bescheiden)* uit de 13de eeuw bevat, en in de tweede reeks (CG2) de in 13de-eeuwse handschriften overgeleverde teksten (*Literaire teksten*) en het omvangrijke *Glossarium Bernense*. Het CG1 was een parallelproject bij het *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300* (CAO), dat op internet vrij toegankelijk is. Voor de toegang tot de internetversie van het CG is een licentie vereist die voor niet-commercieel gebruik kosteloos is. De woordenschat van het CAO is eveneens ontsloten door een woordenboek, het kortgeleden voltooide *Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache* (WMU), dat weliswaar alleen in gedrukte vorm beschikbaar is. Een internetversie is echter gepland. De ongeveer 230 Nederlandse oorkonden in het CAO zijn niet in het WMU opgenomen. Ongeveer 85 % van de in het CG1 en het WMU uitgegeven oorkonden stamt uit de laatste 20 jaar van de 13de eeuw. Voor vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van de Duitse en Nederlandse rechtstaal uit deze periode is daardoor uitstekend voorbereid materiaal voorhanden.

3 De betekenis van de digitale woordenboeken voor de lexicografie van het Middelnederlands en het Middelhoogduits

De GTB biedt uitgelezen mogelijkheden voor een studie die de Nederlands-Duitse taalgrens overschrijdt. Dat heb ik recent aan de hand van de Franse leenwoorden in Gottfried Hagens *Reimchronik der Stadt Köln* (ca. 1272) aangetoond (Gärtner 2012), want de ontleningswegen via het Nederlands en de contacten met het Nederlands wat het gebruik van de Franse leenwoordenschat betreft, liggen speciaal voor bronnen uit het Ripuarisch gebied voor de hand. Ik wil daarom graag tot besluit nog eenmaal op de vragen ingaan, die zich voordoen bij dergelijk vergelijkend onderzoek, en wel aan de hand van de Nederlandse versie van de *Statuten des Deutschen Ordens*.[4]

De Middelhoogduitse versie van de *Statuten* uit het midden van de 13de eeuw gaat op een Latijns origineel terug. De Nederlandse vertaling heeft voor slechts weinig passages de Latijnse tekst als basis. De Duitse tekst was de voornaamste bron. Het oudste Duitse handschrift van de *Statuten* is in een auteurscolofon op 1264 gedateerd en vermoedelijk in Koblenz ontstaan, dus in het Westmiddelduitse taalgebied. De Nederlandse vertaling is in vier handschriften overgeleverd[5], de beide oudste zijn in de veertiende eeuw geschreven: Darmstadt (Univ.- u. Landesbibl., Hs. 1000, midden veertiende eeuw) en Bamberg (Staatsbibl., Mscr. Lit. 156, eind veertiende eeuw). De twee overige stammen uit de vijftiende eeuw: Wenen (Zentralarchiv des Deutschen Ordens, Hs. 18, tweede helft vijftiende eeuw) en Den Haag (Kon. Bibl. 78 H 37, in de *Bouwstoffen* gedateerd op 1440-1460 en

4 Die Statuten des Deutschen Ordens. Ed. M. Perlbach. Halle a.d. Saale 1890 (Nachdruck Hildesheim 1975).
5 Ebda., S. XII-XV.

gelokaliseerd in "Holland/Noord-Oost Nederland").[6] De tekst naar het Haagse handschrift is al in 1857 door W. J. d'Aiblaing van Giessenburg uitgegeven en naar deze editie onder de bronaanduiding "D. Orde" voor het MNW gebruikt. De uitgave van M. Perlbach, die in 1890 verscheen, is niet meer verwerkt. Zij biedt in een synopsis alle vijf de versies van de *Statuten*, de Latijnse, Franse, Nederlandse, Duitse en Nederduitse. De Nederlandse tekst is eveneens naar het Haagse handschrift (H) uitgegeven, maar de editie bevat ook de lezingen van de overige Nederlandse handschriften, en de uitgever emendeert de uitgegeven tekst (H) op talrijke plaatsen. Omdat Perlbachs uitgave niet meer in het MNW verwerkt is, is de datering van H, dus "1440-1460" de norm voor de in totaal 613 vindplaatsen uit de Nederlandse *Statuten*, die met de bronaanduiding "D. Orde" in het MNW binnen de GTB geciteerd worden. Het is wel een van de grote voordelen van een gedigitaliseerd woordenboek, dat men met behulp daarvan alle vindplaatsen uit een bepaalde tekst kan verzamelen en zo gemakkelijk een overzicht van het lexicon van die tekst kan krijgen.

De late datering op grond van de overlevering van de Nederlandse *Statuten* en de opname daarvan in het MNW beschouw ik stellig als onjuist. Het verschil tussen ontstaansdatering en overleveringsdatering is zoals bekend een probleem voor alle lexicografen die met Hoogmiddeleeuwse teksten in de volkstaal te maken hebben. Bij het CG mag het gebruik van de overleveringsdatering dan gerechtvaardigd zijn, in het MNW toch zeker niet. De MED, de OED en de *Neubearbeitung* van het DWB geven zo mogelijk aan elk citaat uit de periode van de handschriftelijke overlevering een ontstaansdatering (*composition date*), die voor lexicografische doeleinden, met name bij kritische edities, belangrijker is dan de overleveringsdatering (*manuscript date*). De Nederlandse vertaling van de *Statuten* moet blijkens de overgeleverde handschriften minstens 100 jaar eerder ontstaan zijn.

De artikelen met de vindplaatsen uit de *Statuten* bieden echter ook uniek materiaal voor het onderzoek naar de verhouding tussen het Duitse origineel en de Nederlandse vertaling, die minstens rond het midden van de veertiende eeuw beschikbaar moet zijn geweest en vermoedelijk is vertaald naar een origineel uit de "Kölner Raum", uit welk gebied een hele reeks oude *Statuten*-handschriften bewaard is. Ik geef hier een paar voorbeelden uit het MNW en ga daarbij in op enkele aspecten die niet alleen betrekking hebben op de vindplaatsen uit de *Statuten*.

– AENHEVEN WW (st., trans., intr.): Zes vindplaatsen worden geciteerd, vijf voor het transitieve gebruik („*aanheffen* van een lied enz."), een voor het intransitieve gebruik („*aanvangen, beginnen*"). De eerste en tweede vindplaats stammen uit Veldekes *Servatius* II,708 en II,1451 naar de verouderde uitgave van J. H. Bormans uit het jaar 1858; bepalend voor de temporele karakterisering van de vindplaatsen is de overleveringsdatering, dus de datering van het Leidse handschrift, 1460-1480. De jongere editie van T. Frings / G. Schieb (1985), die de tekst, steunend op de oude fragmenten uit de eerste helft van de dertiende eeuw, terugvertaalt naar het Oudlimburgs, wordt in de bronnenlijst van het

6 Deze opgave naar de bronnenlijst in het digitale MNW, onder Nr. 374, waar de bronaanduiding "D. Orde." van de toevoeging "(L.)" voorzien is. L. zal staan voor G. I. Lieftinck; de "(L.)" verschijnt in de "meelopende lijst" onder het tabblad "Zoeken in Bronnenlijst" in het zoekveld "Verkorte titel" als "(I.)", waarschijnlijk een invoerfout.

MNW nog niet genoemd.[7] In de bronnenlijst van het VMNW wordt de overlevering echter uitvoerig beschreven.[8] De oude fragmenten worden rond 1200 gedateerd en er worden in 396 artikelen vindplaatsen uit geciteerd met de datering "1200". In het MNW bevatten 870 artikelen vindplaatsen uit Bormans' editie met de datering "1460-1480". De overleverings-datering leidt tot zulke tweeslachtige verschijnselen, die vooral voor de literatuurhistorici een probleem zijn, want voor hen komt het eerder op de ontstaansdatering (1165/70) aan, volgens welke het werk nog tot het Oudnederlands zou worden gerekend. Vanuit germanistisch perspectief is de *Servatius* vanwege het "Veldeke-probleem" natuurlijk van bijzonder belang. Het derde citaat, dat eigenlijk ook het intransitieve gebruik laat zien, stamt uit een geestelijk lied van de *Devotio moderna*, dat in deel X van de *Horae Belgicae* van Hoffmann von Fallersleben afgedrukt is. Het vierde en vijfde citaat, en ook het zesde, dat het intransitieve gebruik laat zien, stammen uit de *Statuten*. Het zesde berust op een conjectuur, die echter op een mislezing van Bormans teruggaat, zoals Perlbachs uitgave laat zien. Bij de formele kenmerken in het MNW wordt verwezen naar de Middelhoogduitse en Middelnederduitse cognaten *anheben* resp. *anheven*. In het WNT zijn s.v. AANHEVEN slechts vindplaatsen uit de zestiende en zeventiende eeuw vermeld en bij de betekenisverklaring wordt opgemerkt dat het woord verouderd is: "aanvangen; aanheffen. Niet meer in gebruik". Het partikelwerkwoord is dus door de *Servatius* vroeg overgeleverd, en de klankvorm wordt bevestigd door het rijm (*sij ... aenhoeven : sij ontgroeven*). Zoals de *Statuten*-vindplaatsen laten zien, hoort het in het grensgebied van het Middelhoogduits, waar het volgens de gegevens van de Middelhoogduitse woordenboeken rijkelijk is opgetekend. Hiervan nog enkele voorbeelden, alle uit de *Statuten*.

– ARSETE znw. m. bevat in het kopje een verwijzing naar ohd. *arzat*, mhd. *arzât*, *arzet*. De enige vindplaats in het MNW stamt uit de *Statuten*; zoals Perlbachs uitgave (32,16) laat zien, kan het om een vertaling van mhd. acc. pl. *arzete* gaan.

– De enige vindplaats van BEDDEGEWANT znw. onz. gaat op het ruim opgetekende mhd. *bettegewant* stN. terug (vgl. MWB online).

– Hetzelfde geldt voor de enige vindplaats uit de *Statuten* van BESAMENEN zw. ww. bedr., met verwijzing naar mhd. *besamenen*, mnd. *besamnen*, maar in dit geval wordt in het MNW de informatie "alleen in duitsch gekleurde geschriften" gegeven.

– Twee *Statuten*-vindplaatsen noemt het MNW onder BOETWERDICH bnw. met een verwijzing naar mnd. *bôtwerdich*; in de Middelnederduitse versie van de *Statuten* verschijnt het woord als *botewerdich* en *bothewerdich* (Perlbach, p.100), in de Middelhoogduitse versie in de md.

7 De jongste uitgave: Heinric van Veldeken, *Sente Servas*, uitgegeven en vertaald door J. Goossens, R. Schlusemann & N. Voorwinden (Bibliothek mittelniederländischer Literatur 3), Münster 2008, geeft de woordvorm van het Leidse handschrift weer met slechts enkele normaliseringen (*i/j*- en *u/v*-uniformering).

8 Nog zonder de nieuwe Münchener Fragmente, Cgm 5249/18,1b afgedrukt met een grondige bespreking door J. Goossens, 'Die Servatiusbruchstücke. Mit einer Untersuchung und Edition der Fragmente Cgm 5249/18,1b der Bayerischen Staatsbibliothek München', in: ZfdA 120 (1991), 1-65.

vorm *bûzewirdec* resp. *bûzwirdich* (Perlbach, p. 100, 21.23); in het Middelhoogduits is het woord veelvuldig opgetekend (vgl. MWB online s. v. ***buoz-wirdec***).

Ik beëindig hier mijn „grenstocht", die bij het navigeren en zoeken in de GTB vooral gewijd was aan de betrekkingen van het middeleeuwse Nederlands met het middeleeuwse Duits uit het Noord-Westelijk deel van het Germaanse taalgebied. Een samenwerkingsverband van woordenboekmakers over de taalgrenzen heen zou in de toekomst nadrukkelijk kunnen uitnodigen tot zulke grenstochten, als de reeds in de gedrukte woordenboeken aangebrachte verwijzingen nu in de digitale woordenboeken als hyperlink opgenomen zouden kunnen worden.

Bibliografie

Gärtner, Kurt (2008). 'The New Middle High German Dictionary and its Predecessors as an Interlinked Compound of Lexicographical Resources'. In: *Digital Humanities 2008* conference, Oulu, Finland, Book of Abstracts. S. 122-124. Online: http://www.ekl.oulu.fi/dh2008/Digital%20Humanities%202008%20Book%20of%20Abstracts.pdf.

Gärtner, Kurt (2012). 'Französische Lehnwörter in Gottfried Hagens *Reimchronik der Stadt Köln*'. In: Anja Overbeck, Wolfgang Schweickard & Harals Völker (red.), *Festschrift für Günter Holtus.* (In druk.)

Mooijaart, Marijke (2010). 'The complete history? Dutch words in four historical dictionaries'. In: John Considine (red.), *Current projects in historical lexicography*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 83-98.

Quak, A. (1981). *Die altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen. Nach den Handschriften und Erstdrucken neu herausgegeben.* Amsterdam

Plate, Ralf (2009). 'Zur Online-Lexikographie des mittelalterlichen Deutsch und ihrer Vernetzung. Zwischenbilanz 2008'. *Zeitschrift für deutsches Altertum* 138, 136-139. Online: http://www.zfda.de/beitrag.php?id=782&mode=maphilinet

***(Expositio) Willerammi Eberspergensis Abbatis in Canticis Canticorvm. Die Leidener Handschrift* (1971).** Ed. Willy Sanders. München: Wilhelm Fink.

Mittelfränkische Reimbibel. Nach dem Quellenverzeichnis (Bronnenlijst) des ONW. Ed. Thomas Klein (Bonn). Datering: 1151-1200 Lokalisering: Werden, Essen? In woordenboek aangehaald als: Mfr.Reimb. Aantal aanhalingen im ONW uit deze bron: 3933.

Woordenboeken

AWB = *Althochdeutsches Wörterbuch.* 1968–. Auf Grund der von Elias Steinmeyer hinterlassenen Sammlungen im Auftrag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig bearb. und hg. von Elisabeth Karg-Gasterstädt und Theodor Frings. Bd. 1ff., Berlin: Akademie Verlag.

BMZ = *Mittelhochdeutsches Wörterbuch.* 1854-1866. Mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke ausgearbeitet von Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke.

3 Bde in 4 Teilen. Leipzig: Hirzel. Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1854-1866 mit einem Vorwort und einem zusammengefaßten Quellenverzeichnis von Eberhard Nellmann sowie einem alphabet. Index von Erwin Koller, Werner Wegstein und Norbert Richard Wolf. 5 Bände. Stuttgart: Hirzel 1990. Online z. MWV.

CAO = *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300.* 1932-2004. Bd. I: 1200-1282, hg. von Friedrich Wilhelm. Lahr: Schauenburg 1932, Bd. II: 1283-1292, hg. von Friedrich Wilhelm und Richard Newald. 1943, Bd. III: 1293-1296, hg. von Richard Newald, Helmut de Boor und Diether Haacke. 1962, Bd. IV: 1297-(Ende 13. Jahrhundert), hg. von Helmut de Boor und Diether Haacke. 1963, Bd. V: Nachtragsurkunden 1261-1297, hg. von Helmut de Boor, Diether Haacke und Bettina Kirschstein. Bis Lieferung 54: Lahr: Schauenburg: Lahr 1986, Lieferung 55: Berlin: Erich Schmidt 2004. – *Regesten* [erarbeitet von den Herausgebern der jeweiligen Bände zu der Urkunden-Edition] hg. von Helmut de Boor, Diether Haacke und Bettina Kirschstein. Bis Lieferung 54: Lahr: Schauenburg 1986, Lieferung 55: Berlin: Erich Schmidt 2004. Online: <www.corpus.uni-trier.de>

CG = *Corpus-Gysseling:* Maurits Gysseling, m.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300).* Reeks I, *Ambtelijke bescheiden.* 9 dln. 's-Gravenhage-Leiden: Martinus Nijhoff, 1977; Reeks II, *Literaire teksten.* 6 dln. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980-1987.

DOE = *Dictionary of Old English.* 1986–. Ed. Antonette diPaolo Healey (A–G), Angus Cameron (D), Ashley Crandall Amos (B–D), et al. 8 fascicles (A–G) published to date, on microfiche and on CDROM. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.

DRW = *Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache.* 1914–. Hg. von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. [bisher: *Aachenfahrt - Schiff*] Bd. 1-12. Weimar: Böhlau. Online: <drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw/>

DWB = *Deutsches Wörterbuch.* 1854-1971. Ed. Jacob und Wilhelm Grimm. 16 dln. in 32 bdn. Leipzig: Hirzel. Online: <www.dwb.uni-trier.de>; CD: *Der Digitale Grimm.* 2004. Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung, bearb. von Hans-Werner Bartz, Thomas Burch, Ruth Christmann, Kurt Gärtner, Vera Hildenbrandt, Thomas Schares, Klaudia Wegge, hrsg. vom Kompetenzzentrum für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften an der Universität Trier in Verbindung mit der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. – 2 CD-ROMs, Benutzerhandbuch, – Begleitbuch. 1. Auflage, Juli 2004 [6. Auflage 2009]. Frankfurt am Main: Zweitausendeins 2004. – [Benutzerhandbuch von Vera Hildenbrandt und Tanja Wagner].

EWN = *Etymologisch woordenboek van het Nederlands.* 2005-2009. Ed. Marlies Philippa, Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim & Nicoline van der Sijs. 4 delen. Amsterdam: Amsterdam University Press. Vrij toegankelijk samen met andere etymologische woordenboeken van het Nederlands op <www.etymologiebank.nl>.

Findebuch = *Findebuch zum mittelhochdeutschen Wortschatz. Mit einem rückläufigen Index.* 1992. Ed. Kurt Gärtner, Christoph Gerhardt, Jürgen Jaehrling, Ralf Plate, Walter Röll, Erika Timm. Datenverarbeitung: Gerhard Hanrieder. Stuttgart: Hirzel. Online z. MWV.

FWB = Frühneuhochdeutsches Wörterbuch. 1989–. Hg. von Robert R. Anderson, Ulrich Goebel und Oskar Reichmann, Bd. 1ff. Berlin /New York: de Gruyter.

Lexer = *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* von Matthias Lexer. Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878 mit einer Einleitung von Kurt Gärtner. 3 Bde. Stuttgart 1992. [Die Einleitung S. 6*-22*.] Online s. MWV

MED = *Middle English Dictionary*. 1952–2001. Ed. Hans Kurath (A–F), Sherman M. Kuhn with John Reidy (G–P), and Robert E. Lewis (Q–Z), et al. Ann Arbor: University of Michigan Press [some volumes jointly published with Oxford University Press]. Online: <http://quod.lib.umich.edu/m/med/>

MWB = *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. 2006–. Hrsg. von Kurt Gärtner, Klaus Grubmüller und Karl Stackmann. 1. Bd., Lfg. 1–. Bearbeitet in der Arbeitsstelle der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz an der Universität Trier von Ralf Plate, Jingning Tao u. a. und in der Arbeitsstelle der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen von Susanne Baumgarte, Gerhard Diehl, Holger Runow, Bernhard Schnell u. a. EDV-Arbeiten: Ute Recker-Hamm (Arbeitsstelle Trier). Stuttgart: Hirzel. Online: <www.mhdwb-online.de/index.html>

MWV = *Mittelhochdeutsche Wörterbücher im Verbund*. 2002. Ed. Thomas Burch, Johannes Fournier, Kurt Gärtner. CD-ROM und Begleitbuch. Stuttgart: Hirzel. Online: <www.mwv.uni-trier.de>

Nellmann, Eberhard (1997). *Quellenverzeichnis zu den mittelhochdeutschen Wörterbüchern*. Ein kommentiertes Register zum ‚Benecke/Müller/Zarncke' und zum ‚Lexer'. Stuttgart: Hirzel. Online z. MWV.

ODS = *Ordbog over det danske sprog*. 1918-2005. Grundlagt af Verner Dahlerup. Uitg. af de Dankse Sprog- og Litteraturselskab. 28 Bände (1919-1956) und 5 Supplementbände (1992-2005). København: Gyldendal. Online: <ordnet.dk/ods>

OED = *Oxford English Dictionary*. 1884–1933. [originally published as *A new English dictionary on historical principles*]. Ed. James A. H. Murray, Henry Bradley, William Craigie, and Charles T. Onions. 10 vols. and supplement. Oxford: Clarendon Press.

————. 1972–1986. *A Supplement to the Oxford English Dictionary*. Ed. R. W. Burchfield. 4 vols. Oxford: Clarendon Press.

————. 1989. *The Oxford English Dictionary*. 2nd edition [based very largely on *OED1* and the *Supplement* of 1972–86]. Prepared by John Simpson and Edmund Weiner. 20 vols [issued as CD-ROM 1992]. Oxford: Clarendon Press.

————. 1993–1997. *Oxford English Dictionary Additions Series*. Ed. Michael Proffitt, John Simpson, and Edmund Weiner. 3 vols. Oxford: Clarendon Press.

————. 2000– . *The Oxford English Dictionary*. 3rd edition. Ed. John Simpson. Online at <http://dictionary.oed.com/>. Oxford: Clarendon Press. OED2 en OED3 online slechts voor licensiehouder: <www.oed.com>

WMU = *Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache (WMU)*. 1986-2010. Auf der Grundlage des Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300. Unter der Leitung von Bettina Kirschstein u. Ursula Schulze erarbeitet von Sibylle Ohly, Peter Schmitt, Daniela Schmidt u. Nicole Spengler. 3 Bände. Berlin: Erich Schmidt Verlag.